

ВПЛИВ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ НА ПОСТАНОВКУ ТА РОЗВ'ЯЗАННЯ НАУКОВИХ ПРОБЛЕМ

Стаття присвячена виявленню особливостей постановки та розв'язання наукових проблем у межах соціокультурного простору. Звертається увага на взаємозалежність наукової діяльності та суспільного розвитку, що проявляється в особливих формах “соціального замовлення” наукових досліджень, де контури дослідницького поля окреслюються не лише суб'єктивно теоретичним інтересом вченого, а й потребою практичного застосування результатів дослідження. Згадані особливості значною мірою сприяють зростанню подвійності норм наукового товариства та надають нового звучання поняттю амбівалентності вченого.

Keywords: *values, attitude, scientific problem, ambivalence of scientist, applied research, basic research.*

Ключові слова: *ціннісні орієнтації, атитюд, наукова проблема, амбівалентність вченого, прикладні дослідження, фундаментальні дослідження.*

Ключевые слова: *ценностные ориентации, аттитюд, научная проблема, амбивалентность ученого, прикладные исследования, фундаментальные исследования.*

Інститут науки відіграє важливу суспільну роль, яка полягає не лише у продукуванні, акумуляції та поширенні наукового знання, а й у здійсненні соціальної регуляції суспільних процесів. Науковець — завжди представник того чи іншого соціокультурного середовища. Оскільки особливості функціонування суспільства породжують “вченого свого часу”, мета якого — не лише пошук істини, а й відповіді на виклики та ризики певної епохи.

Соціокультурний простір будь-якого суспільства пропонує науковцю ціннісно-нормативну систему координат, у межах якої вчений вибудовує свою професійну діяльність. Щодо трактування поняття “соціокультурний”, то в межах структурного функціоналізму соціальне – це суспільне, а культурне – цінності та норми. Цінності є первинними, коли йдеться про дотримання певного зразка функціонування соціальної системи, у нашому випадку, наукового співтовариства. Але, як зазначав Т.Парсонс, цінності, як і інші структурні категорії – норми, колективні організації та ролі, за своєю природою є незалежними змінними. Це означає, що саме знання та розуміння ціннісного зразка в межах певного колективного утворення не є достатнім для, скажімо, можливості проектування його рольової структури. Норми переважно виконують функцію інтеграції, адже вони регулюють значну кількість процесів, які сприяють реалізації цінностей. За Т.Парсонсом, соціальна система (соціальне) утворюється інтеракціями індивідів, де кожен з яких водночас є і суб’єктом (наділений певною активністю, володіє певними цілями, ідеями, установками тощо), і об’єктом орієнтації як для інших, так і для самого себе. Т.Парсонс вважав, що ядром суспільства як системи є структурований нормативний порядок, за допомогою якого зорганізується колективне життя популяції. Структурними компонентами системи, що забезпечують виконання нею інтегративної функції, є соціальні норми, які власне і організують соціальний порядок [1]. Б.Пружинін вважає, що механізми соціокультурної мотивації науки забезпечують безперервне відтворення науки – і як системи знання, що розвивається, і як цілісної наукової спільноти, що структурує та унормовує власну професійну діяльність, і як самостійного соціального інституту, тобто забезпечують історичну спадкоємність науково-пізнавальної діяльності у всіх її вимірах [2, с. 110]. Можна навіть, мабуть, сказати, що саме мотивація науково-пізнавальної діяльності – вирі-

шальний момент соціокультурної детермінації наукового пізнання, бо зумовлює саму можливість існування науки як історично певного культурного феномену.

Загалом, у соціологічній традиції ми бачимо, що поняття “цінність” розглядається у співвідношенні з іншим поняттям – “норма”. Е.Дюркгейм, аналізуючи взаємовплив ціннісно-нормативних систем особистості й суспільства, дійшов висновку, що система цінностей суспільства є сукупністю ціннісних уявлень окремих індивідів. Він вважав її об’єктивною, тому що вона була колективною, де “шкала цінностей” стає, таким чином, вільною від суб’єктивних і мінливих оцінок індивідів. Останні ж знаходять за межами свого “Я” вже устояну класифікацію, до якої вони змушені пристосовуватися. Механізмом, який регулює поведінку людини в суспільстві, є внутрішнє прийняття нею соціальних цінностей за допомогою зовнішнього примусу. За Е.Дюркгеймом, ми не є владними над нашими оцінками, вони нав’язані нам суспільною свідомістю, яка і змушує нас до вибору Так. М.Вебер, перейнявши у неокантіанців уявлення про цінність як про норму, способом існування якої є її значущість для суб’єкта, застосовував його до інтерпретацій соціальної дії та знання, виявлення соціальних зв’язків і функціонування соціальних інститутів, підкреслюючи роль етнічних, релігійних цінностей в розвитку суспільства. На думку М.Вебера, виникнення та інституціоналізація ціннісної системи були детерміновані потребою упорядкування суспільних практик індивіда. Це спричинило розподіл сфери реального світу і того, що повинен бути і відповідає ціннісно-нормативному порядку. Усвідомлюючи дистанцію між цими сферами, індивід вибудовує стратегії своєї поведінки, співвідносить цілі діяльності з легітимними засобами їхнього досягнення, керуючись при цьому адекватними для них цінностями. Норми і цінності суспільства інтеріоризуються представниками різних соціальних груп, утворюючи, зокрема, особливу професійну етику,

етос, характерні для певної спільноти. Проте процес інте-ріоризації проходить крізь призму вже існуючих соціо-культурних та історично сформованих увлень щодо функ-ціонування того чи іншого соціального інституту чи групи. Г.Олпорт вважає, що джерелом більшості цінностей осо-бистості є мораль суспільства, він виокремлює ряд цін-нісних орієнтації, непродуктованих моральними норма-ми – наприклад, ерудиція, спілкування тощо. Моральні норми й цінності, у його баченні, формуються й підтри-муються за допомогою зовнішнього підкріплення. Вони є скоріше засобами, умовами досягнення внутрішніх цінно-стей, які є цілями особистості.

Інколи цінності можуть поставати у формі ідеалу, “того, чого варто бажати”, проте їх важко накласти на суспіль-ну картину реальності, що спричиняє виникнення дисо-нансу. В науковому середовищі останній найяскравіше проявляється у “амбівалентності вченого” – поняття, вве-деного Р.Мертонем після того, як він зрозумів, що беза-пеляційне дотримання принципів наукового етосу є не можливим. Нагадаємо, що Р.Мертон запропонував набір цінностей, що складають “скелет” наукової діяльності – етос науки (*CUDOS: Communism (communalism); Univer-salism; Disinterestedness; Organized Skepticism*). Для опису реальної поведінки вчених, додатково до норм наукового етосу Р.Мертон вводить ще дев’ять пар взаємно протилеж-них нормативних принципів. Він показує, що в своїй повсякденній професійній діяльності вчені постійно знахо-дяться в напрузі вибору між полярними імперативами приписаної поведінки. Говорячи про амбівалентність вче-них, Р.Мертон вважає, що вчений повинен якомога швид-ше передавати результати своїх наукових досліджень колегам, проте він не повинен поспішати із публікаціями; вчений має бути відкритий до нових ідей, проте не пови-нен піддаватися “віянням інтелектуальної моди”; він по-винен спрямовувати свою діяльність на досягнення істин-ного знання, яке отримало б високу оцінку колег, проте

наукова діяльність вченого має відбуватися незалежно від наявності оцінки інших вчених; вчений повинен захищати нові ідеї, проте не повинен підтримувати неточні помилкові висновки; повинен докладати максимум зусиль, щоб володіти знаннями та інформацією, які належать до його сфери діяльності, але при цьому вчений має пам'ятати, що ерудованість інколи заважає творчому процесу; вчений повинен бути надзвичайно точним у формулюваннях, проте він не повинен бути занадто педантичним, оскільки це не сприяє покращенню змістовності роботи; повинен завжди пам'ятати, що знання – універсальне, проте він не має забувати, що будь-яке наукове відкриття сприяє підвищенню авторитету нації, представником якої воно було здійснене; вчений повинен виховувати нове покоління науковців, проте не повинен присвячувати занадто багато часу та уваги просвіті молоді; вчений повинен вчитися у “великого” майстра, проте не повинен бути схожим на нього [3, с. 129]. Слід звернути увагу, що формулювання вищезгаданих нормативів чітко окреслює, що “повинен” і чого “не повинен” робити вчений. Така позиція Р.Мертон є відповіддю на виклики реальності, де часто ідеальні імперативи етосу науки не можуть функціонувати “у чистому вигляді”. Норми наукового етосу, виведені Р.Мертоном, виражають пізнавальне та професійно-етичне “належне” та прийняте в науці, в той час як нові системи антинорм констатують розбіжності морально-етичних уявлень на різних етапах розвитку науки.

У ситуації значущого вибору, коли доводиться відмовлятися від одних можливостей заради інших, розставляти пріоритети, проявляють себе дійсні ціннісні орієнтири, відображаючись на характері прийняття рішень. Тому виникає потреба аналізу ціннісного набору, яким користується вчений у своїй діяльності, адже деякі цінності можуть мати лише декларативний характер та не застосовуватися на практиці. Ціннісно-нормативна система сус-

пільства покликана не лише структурувати діяльність окремого індивіда та узгоджувати її з діяльністю інших, вона є основою для формування певної точки зору членів суспільства на навколишній світ, зокрема, це стосується також сфери науки. Суспільство, як і будь-яка система, програмує свою діяльність на досягнення максимальної ефективності. Тому перед науковцем постає важливе завдання: з одного боку, спрямовувати свою діяльність на досягнення наукової істини, а з другого – продемонструвати корисність проведеного дослідження та способи практичного застосування результатів. За таких обставин критерієм оцінки наукового знання є його ефективність та корисність, а не істинність, що змінює установки вченого. Установки, атитюди й ціннісні орієнтації особистості регулюють реалізацію потреб людини в різних соціальних ситуаціях. В.Ядов об'єднує всі описані вище регулятивні утворення як диспозиції, тобто “схильності”. У своїй концепції “диспозиційної регуляції соціальної поведінки особистості” В.Ядов аргументує ієрархічну організацію системи диспозиційних утворень. У розробленій ним схемі на нижчому рівні системи диспозицій розташовуються елементарні фіксовані установки, які мають неусвідомлюваний характер і пов'язані із задоволенням вітальних потреб. Другий рівень складають соціально фіксовані установки, або атитюди, які формуються на основі потреби людини у включенні в конкретне соціальне середовище. Третій рівень системи диспозицій – базові соціальні установки, вони відповідають за регуляцію загальної спрямованості інтересів особистості в тих або інших конкретних сферах соціальної активності людини. Вищий рівень диспозицій є системою ціннісних орієнтацій, які відповідають вищим соціальним потребам і співвідносяться з життєвими цілями і способами їх реалізації. Очевидно, що рівні диспозиційної системи особистості відрізняються також мірою усвідомленості описаних регулятивних утворень [4].

На думку Б.Пружиніна, “сучасна наука – явище в соціальному вимірі настільки масштабне, за своїми результатами – настільки значуще, а з економічної точки зору – настільки затратне, що суспільство вже просто не може собі дозволити виважено і терпляче чекати результатів вільного пошуку вчених” [2, с. 117]. Тому при проведенні дослідження перед вченим постає питання вибору: орієнтуватися на отримання істинного знання або на практичний результат. Остання орієнтація сьогодні зумовлює “популярність” науки, оскільки її дотримання, з одного боку, забезпечує науковця постійною роботою та фінансуванням досліджень, а з другого – дає можливість суспільству за допомогою науки отримати ті результати, які йому необхідні для підтримки соціального порядку тощо. Якщо раніше постановка наукової проблеми була зумовлена необхідністю отримання нового істинного знання в контексті окремо взятої науки, то тепер значну роль у формулюванні наукової проблеми відіграють прикладні завдання. Причому вчений може виходити за дисциплінарні межі знання, оскільки головна мета – широта практичного застосування результатів дослідження. Що, своєю чергою, змушує звернути увагу на те, як суб’єкт (науковець) може дотримуватися даної установки в процесі постановки вибору і розв’язання наукових проблем. Чому саме наукових проблем? Специфіка наукового пізнання така, що аспект наукової проблеми відіграє в процесі його здійснення значну роль. Наука є особливим видом знання, де відбувається процес конструювання проблем, які є вихідним пунктом дослідження, який містить характеристики можливих рішень проблеми. *Наукова проблема* – це форма наукового знання, в якій фіксується певне реальне або можливе, уявне протиріччя в структурі знання, або ж протиріччя між наявним науковим знанням і цілями практики. Проблема – це ситуація, коли існує необхідність теоретичного пояснення фактів щодо конкретного предмета наукового дослідження. Постановка наукової

проблеми, крім формулювання основного, вихідного питання, включає перелік процедур (розкладання проблеми на підпроблеми, обґрунтування її реального існування, виявлення зв'язку з іншими проблемами, а також можливостей і способів вирішення тощо). Дотримання виконання цих процедур дає можливість відкинути уявні проблеми і конкретизувати реальні проблеми. Як наукове дослідження вперше наукова проблема була обґрунтована К.Поппером, який розглядав наукове пізнання як процес висунування проблем і відбору їх рішень. Наукова проблема виникає, головним чином, за таких умов: 1) коли наука має факти, але існує потреба їх теоретичного пояснення; 2) коли теорія вже існує, але з'являються нові факти, не з'ясовані в її межах; 3) "соціальне замовлення" на проведення конкретного дослідження. Проблема – це перехідна форма в розвитку знань від емпіричного до теоретичного, це знання про незнання. З фактів виникає проблема, яка містить необхідність руху до теоретичного знання [5].

У соціології наукова проблема є також соціальною проблемою, де як методологічний інструмент поєднання різнорівневих теорій у межах інтегративного підходу до соціальних проблем виступають концепції метатеоретизування, які орієнтовані на створення підходу або окремої метатеорії, що охоплює всю або певну частину соціологічної теорії, результатом якого є створення "інтегрованих соціологічних парадигм" (Дж.Рітцер, Дж.Александр, І.Девятко та ін.). Інтегровані соціологічні парадигми, з одного боку, пропонують інтеграцію вже існуючих і домінуючих парадигм в окремій галузі соціології і тим самим доповнюють вже сформовані підходи, а з другого – дають змогу розширити можливості соціологічного аналізу, об'єднавши "мікро-макро" і "об'єктивно-суб'єктивний" рівні (Дж.Рітцер). Застосування інтегративного мікро-макро і об'єктивно-суб'єктивного підходів до вивчення соціальних проблем дає змогу методологічно обґрунтувати теоре-

тичну інтеграцію об'єктивістської і суб'єктивістської парадигм соціології соціальних проблем, а також знайти місце інтегративного підходу серед уже існуючих традиційних підходів соціології соціальних проблем як підходу, що опирається і доповнює їх.

Щодо задоволення суспільних потреб та реалізації “соціального замовлення” прикладна наука має переваги над фундаментальною, тому структура, організація та проведення прикладних досліджень відрізняється від фундаментальних. Прикладне дослідження має ситуативний характер та ініціюється замовником, який також є і головним експертом отриманого результату. У цьому прагматичному аспекті наукового дослідження міститься небезпека такого використання наукового знання, в якому воно буде швидше не відображенням картини світу, а інструментом впливу на світ, а також існує ризик “заміщення” науки псевдонаукою. П.Капіца зазначав: “У нас завжди переплутують чисту науку із прикладною. Це зрозуміло, звичайно, водночас це є джерелом багатьох помилок. Відмінність між прикладною науковою діяльністю і чисто науковою – у методах оцінки. Тоді як будь-яку прикладну роботу можна безпосередньо оцінити за тими конкретними результатами, які зрозумілі навіть не експертові, чисто наукова діяльність оцінюється значно складніше, і ця оцінка доступна значно вужчому колу людей, коло інтересів яких становлять дані результати. Така оцінка може бути здійснена правильно лише за широкого контакту зі світовою наукою” [6, с. 34–35]. Прагматизм як установка при постановці наукових проблем передбачає насамперед гарантованість отримання результату, тоді як у класичній науці при постановці проблеми вчений нічого не може гарантувати. Відсутність гарантій щодо отримання результату наукового дослідження також є проявом фундаментальності. Слід також зазначити, що і фундаментальна наука сьогодні частково піддається прагматичному тиску суспільства. Для свого існування їй потрібно

доводити власну корисність. Свого часу Т.Кун зазначав, що вчені вчать вирішувати головоломки, але за всім цим – велика ідеологія. Тому висновок про нейтральність науки завжди є полемічним.

Вчений при постановці та розв'язанні наукових проблем повинен в ідеалі прагнути поєднати дві важливі умови: орієнтацію на істину й орієнтацію на практико-прагматичний результат. Це в якомусь сенсі надає постановці й розв'язанню проблеми в науці нове розуміння, ускладнює процес проблематизації. Одні вчені працюють над фундаментальною складовою, інші – над прикладною. Комплексність проблем потребує залучення широкого кола спеціалістів, що, головним чином, зумовлено соціальною природою даних проблем. Вони не є науковими проблемами в чистому вигляді. Звідси і необхідність різного роду способів трансляції знання між представниками наукового співтовариства і різних соціальних груп. Кожна проблема багато в чому ініціюється якоюсь частиною суспільства, яка залучає певні наукові колективи для її вирішення.

Таким чином, сучасна ситуація в науці породжує поєднання двох інтенцій, які необхідно враховувати при постановці та розв'язанні наукових проблем. Це інтенція фундаментального характеру – пошук наукової істини, а також інтенція прикладного – пошук практичного застосування наукового знання. Наукова проблема у посткласичній науці – комплексна проблема. Постановка і вирішення комплексних проблем – завдання не одного вченого, а наукових колективів, що, своєю чергою, вимагає внутрішньої кооперації на різних рівнях. У посткласичній науці здійснюється постановка і розв'язання трьох типів проблем: фундаментальних, прикладних і комплексних. Подібна зміна взаємодії науки, виробництва та бізнесу вимагає від сучасного вченого абсолютно нових професійних якостей (наприклад, таких, як ділова ініціатива і підприємливість), а також знань і умінь (сюди входять

не тільки знання з маркетингу, менеджменту тощо, а й практичні навички в даних сферах).

Отже, ми спостерігаємо сьогодні становлення нового професійного співтовариства, з новою професійною етикою, яка регулюватиметься не лише етичними нормами “великої” і “малої” науки, а й бізнес-етикою. Важко точно спрогнозувати, які етичні норми будуть регуляторами в результаті подібного симбіозу, оскільки цінності, що регулюють діяльність у сфері науки і у сфері бізнесу (представники якої найчастіше виступають клієнтами, замовниками, прикладних досліджень), часто є суперечливими. Тому також постає необхідність пошуку нових шляхів взаємодії, що неодмінно впливатиме на науковий етос, а можливо, навіть змінюватиме його матрицю.

Література

1. *Парсонс Т.* Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т.Парсонс // Американская социологическая мысль. – М., 1996. – С.494–526.
2. *Пружинин Б.И.* Прикладное и фундаментальное в этосе современной науки / Б.И. Пружинин // Философия науки. Вып. 11 : Этос науки на рубеже веков. – М. : ИФ РАН, 2005. – С.110.
3. *Мирская Е.З.* Этос науки: идеальные регулятивы и повседневные реалии / Е.З.Мирская // Этос науки / отв. ред. Л.П.Киященко, Е.З.Мирская. – М. : Академия, 2008.
4. *Ядов В.А.* Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / В.А.Ядова. – Л. : Наука, 1979. – 264 с.
5. *Некрасов С.И.* Философия науки и техники: тематический словарь справочник : учеб. пособ. / С.И.Некрасов, Н.А.Некрасова. – Орёл : ОГУ, 2010. – 289 с.
6. *Капица П.Л.* Письма о науке : 1930–1980 / П.Л.Капица // М., 1989.